

Ks. FRANCISZEK WOLNIK

DIECEZJALNE I ZAKONNE *LIBRI ORDINARII* ŹRÓDŁEM DO BADANIA ŚREDNIOWIECZNEJ LITURGII ŚLĄSKIEJ

1. Kodeksy opisujące liturgię katedralną – 2. Kodeksy ukazujące liturgię zakonną

Wśród licznych śląskich rękopisów liturgicznych zachowanych z okresu przedtrydenckiego do czasów nam współczesnych¹ godne uwagi są księgi należące do grupy *Liber Ordinarius*. *Liber Ordinarius* jest to powszechnie wykorzystywana w liturgii średniowiecznej księga służąca do przygotowania liturgii. Zawierała ona szczegółowe informacje dotyczące celebrowania Liturgii godzin, Mszy św. i innych nabożeństw w ciągu roku liturgicznego. Księga ta podawała zwykle nie tylko rubryki, ale także incipity tekstów liturgicznych odmawianych w czasie liturgii brewiarzowej i mszalnej: antyfon, psalmów, czytań, oracji, wersetów, responsoriów, niekiedy także podawała tony melodii czytań, oracji i innych śpiewów liturgicznych². Treść księgi uwzględniała zasadniczo układ roku liturgicznego. Dobór tekstów zawartych w księdze ukazywał specyficzny charakter danej katedry, kolegiaty czy klasztoru³. Opracowywane w poszczególnych diecezjach i klasztorach *Libri Ordinarii* wzorowały się zwykle na rzymskim *Ordo Romanus* uwzględniając lokalne zwyczaje i kultury. W literaturze przedmiotu brak jest jednolitej terminologii określającej tego rodzaju księgi. Jako synonimów używa się określeń: „Agenda”, *Agendarum liber*, *Ordo*, *Ordo divini officii*, *Liber Ordinarius*, *Ordines*, *Ordinarium*, *Rubrica*,

¹ Śląskie rękopisy liturgiczne zestawili: W. SCHENK, *Rękopisy liturgiczne od XIII do XV wieku w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, ABMK cz. I: 2(1961), s. 185–204; cz. II: 6(1963), s. 192–202; TENŻE, *Rękopisy liturgiczne dawnej Biblioteki Miejskiej we Wrocławiu*, RTK 6(1959), z. 3, s. 77–98; TENŻE, *Kult liturgiczny św. Stanisława Biskupa na Śląsku w świetle średniowiecznych rękopisów liturgicznych. Studium historyczno-liturgiczne*, Lublin 1959, s. 121–127; W. URBAN, *Rękopisy liturgiczne Biblioteki Kapitulnej we Wrocławiu*, ABMK 6(1963), s. 155–190; por. S. ARASZCZUK, *Przedtrydenckie wrocławskie księgi liturgiczne*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny” 4(1996), nr 1, s. 63–69.

² W. SEMKOWICZ, *Paleografia łacińska*, Kraków 1951, s. 177; L. EISENHOFER, *Handbuch der katholischen Liturgik*, t. I, Freiburg 1932, s. 103–111; B. NADOLSKI, *Liturgika*, t. I, Poznań 1989, s. 70.

³ E. FOLEY, *The „Libri Ordinarii”: An introduction*, EL 102(1988), s. 129–137; TENŻE, *Paris. Bibliothéque Mozarine 526, the First Ordinary of the Royal Abbey of St.-Denis in France: An Edition and Commentary*, Paris 1986.

Rituale, a kodeksy zakonne często nazywane były *Liber usuum*, *Liber consuetudines*⁴.

Consuetudines klasztorne, obok zapisanej Reguły św. Benedykta, określały życie liturgiczne i religijne wspólnoty, kształtowały formy indywidualnej ascezy i duchowości mnichów⁵. Od X wieku coraz częściej zwyczaje klasztoru zaczęto spisywać, zwykle z polecenia opatów⁶. Jeszcze w XI wieku *Consuetudines* miały charakter elastyczny, mogły być zmieniane i korygowane, uzupełniane przez każdą wspólnotę klasztorną. Stopniowo jednak, w miarę tworzenia się silniejszych związków między klasztorami, monastyczna *consuetudo* stała się, podobnie jak Reguła, normą prawną. Była podstawą zachowania jedności i związków między klasztorami, wprowadzała jednolitość w najważniejszych dziedzinach życia klasztornego⁷

Opracowano już i wydano liczne odmiany tej księgi ze znacznie większych kościelnych ośrodków europejskich⁸. Ukazano w ten sposób bogactwo lokalnych tradycji liturgicznych. Średniowieczną liturgię wrocławską ukazuje opracowany i wydany przez H. SOBECZKĘ *Liber Ordinarius* z 1563 roku⁹. Kolejnych pięć ksiąg¹⁰ tego ty

⁴ Kodeksy zakonne nazywano również zwyczajnikami, por. W. DANIELSKI, J. ŚCIBOR, *Cystersi, Liturgia*, w: EK t. III, s. 735. Nazwa ta jednak nie przyjęła się w literaturze przedmiotu.

⁵ Por. K. HALINGER, *Consuetuda. Begriff, Formen, Forschungsgeschichte, Inhalt*, w: *Untersuchungen zu Kloster und Stift*, (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 68), Göttingen 1980, s. 140–166; G. MELVILLE, *Zur Funktion der Schriftlichkeit im institutionellen Gefüge mittelalterlicher Orden*, FrMS 25(1991), s. 391–417; J. WOLLASCH, *Reformmonchtum und Schriftlichkeit*, FrMS 26(1992), s. 274–286.

⁶ J. WOLLASCH, *Reformmonchtum und Schriftlichkeit*, s. 277–278; F. ANGER, *Consuetudo und Reform* w: R. KOTTJR, H. MAURER (wyd.), *Monastische Reform im 9. und 10. Jahrhundert*, Sigmaringen 1989, s. 107–116. Przegląd tradycji rękopiśmiennej *Consuetudines* daje L. DONNAT, *Les coutumes monastiques autour de L'an Mil*, w: D. IOGNA-PRAT, *Religion et culture autour de l'an Mil*, Paris 1990, s. 17–24.

⁷ E. POTKOWSKI, *Pragmatyczna piśmienność w średniowiecznym Tyńcu*, w: *Benedyktyni Tynieccy w średniowieczu*, Materiały z Sesji Naukowej, Wawel–Tyniec, 13-15 październik 1994, Kraków 1995, s. 88–89.

⁸ Por. F. ARENS, *Der Liber Ordinarius der Essener Stiftskirche mit Einleitung, Erläuterungen und einen Plan der Stiftskirche und ihrer Umgebung im 14. Jahrhundert*, Paderborn 1908; Y. DELAPORTE, *L'Ordinaire chartrain du XIII siecle*, (Memoires de la Societe Archeologique d'Eure-et-Loire 19), Chartres 1953; A. HANGGI, *Der Rheinauer Liber Ordinarius*, (Spicilegium Friburgense 1), Freiburg i.Br. 1957; A. KURZEJA, *Der älteste Liber Ordinarius der Trierer Domkirche*, (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 52), Münster–Aschendorf 1970; F. KOHLSCHHEIN, *Der Paderborner Liber Ordinarius von 1324. Textausgabe mit einer strukturgeschichtlichen Untersuchung der antiphonalen Psalmodie*, (Studien und Quellen zur Westfälischen Geschichte 11), Paderborn 1971; F. HOUT, *L'Ordinaire de Sion. Etude sur sa transmission manuscrite, son cadre historique et sa liturgie*, (Spicilegium Friburgense 18), Freiburg i.Br. 1973; A. ODERMATT, *Der liber Ordinarius der Abtei St. Arnulf vor Metz*, (Spicilegium Friburgense 31), Freiburg i.Br. 1987; H. LEUPPI, *Der Liber Ordinarius des Konrad von Mure. Die Gottesdienstordnung am Grossmünster in Zürich*, (Spicilegium Friburgense 37), Freiburg i.Br. 1995; M. FEROTIN, *Le Liber Ordinarium en usage dans l'église wisigothique et mozarabe d'Espagne du cinquieme au onzieme siecle*, Roma 1996.

⁹ H. SOBECZKO, *Liturgia katedry wrocławskiej według przedtrydenckiego Liber Ordinarius z 1563 roku*, Opole 1993.

pu zostało wykorzystanych przez K. DOŁĘ¹¹ i F. WOLNIKA¹². W archiwach i bibliotekach, szczególnie w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu, zachowały się i czekają na opracowanie kolejne, tak ważne dla poznania średniowiecznej liturgii diecezjalnej i zakonnej księgi. Wszystkie odkryte dotychczas kodeksy z terenu dawnej diecezji wrocławskiej zostaną przybliżone czytelnikowi.

W pierwszej części, w układzie chronologicznym zebrane zostaną kodeksy przedstawiające liturgię diecezjalną sprawowaną w katedrze, a za jej wzorem w całej diecezji wrocławskiej¹³, w części drugiej przedstawione zostaną księgi podające przepisy do sprawowania liturgii w zakonach mających swe siedziby na terytorium diecezji wrocławskiej.

I. Kodeksy opisujące liturgię katedralną

Liber Ordinarius, rękopis BUWr I Q 173

Rękopis ten pochodzi z kolegiaty nyskiej¹⁴. Jest to dzieło Mikołaja HALBYNDORFFA¹⁵, nazywane także: *Liber ordinis ecclesiae wratislaviensis*¹⁶, czy mniej poprawnie: *Rituale Wratislaviense*¹⁷. K. Dola dokładniej określił czas powstania kodeksu. Powstał on przed 1430 rokiem. Wskazuje na to liturgia Wielkiego Piątku nie uwzględniająca zmian wprowadzonych na synodzie łączyckim dla całej metropolii gnieźnieńskiej¹⁸. Kodeks podaje liturgię nieco uproszczoną, dostosowaną raczej do praktyki kościołów parafialnych, brak jest w nim wzmianek o biskupie jako ewentualnym celebransie, o prałatach i kanonikach.

¹⁰ Rękopisy: Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu (dalej: BUWr) I Q 173; BUWr IV Q 223 (k. 272–310); BUWr IV Q 223 (k. 311–345); BUWr I O 54; BUWr I O 55.

¹¹ K. DOLA, *Liturgia Wielkiego Tygodnia w katedrze wrocławskiej w XV wieku*, RTSO 7(1979), s. 179–215.

¹² F. WOLNIK, *Liturgia godzin w diecezji wrocławskiej w XV wieku*, Opole 1994.

¹³ W diecezji wrocławskiej obowiązek opracowania całorocznego porządku liturgicznego dla katedry ciążył na wicedziekanie kapituły. Przygotowany tekst wicedziekan przedstawiał kapitule, która wyznaczała jednego lub dwu kanoników do sprawdzenia tekstu, por. K. DOLA, *Wrocławska kapituła katedralna w XV wieku*, Lublin 1983, s. 300. Po zatwierdzeniu przygotowanego tekstu przez kapitułę stawał się on obowiązującym porządkiem Służby Bożej w katedrze i w całej diecezji. Synody wrocławskie z 1406, 1410, 1446 i 1448 roku nakazywały proboszczom parafii i innym duchownym na terenie diecezji w sprawowaniu *officium divinum* i Mszy świętej dostosować się do zwyczajów katedralnych, por. J. SAWICKI (wyd.), *Concilia Poloniae*, t. X, *Synody diecezji wrocławskiej i ich statuty*, Wrocław 1963, s. 381, 388, 448, 476.

¹⁴ Świadczy o tym nota dopisana inną ręką na początku księgi: *Ecclesiae Colegiatae Nissensis sum proprius liber*.

¹⁵ Świadczy o tym nota umieszczona na ostatniej karcie (k. 83v) na zakończenie kodeksu, napisana tą samą ręką: *tunc debet ordinarii unus de canonicis semper a senioribus incipiendo. D(ominus) Nicolaus Halbyndorff scripsit*.

¹⁶ Taką nazwę nadaje temu rękopisowi za Katalogiem W. Goebera W. SCHENK, *Kult liturgiczny św. Stanisława Biskupa na Śląsku w świetle średniowiecznych rękopisów liturgicznych*, Lublin 1959, s. 123.

¹⁷ Tak określa ten kodeks Katalog Goebera, t. XV, s. 103.

¹⁸ DOLA, *Liturgia*, s. 203–205.

Kodeks składa się z 83 papierowych kart o wymiarach 22 x 16 cm. Oprawę stanowią deski pokryte brązową skórą, na niej wytłoczono ornament liniowy. Okładki posiadają okucia i pozostałości po dwóch klamrach.

Opis liturgii rozpoczyna się *proprium de tempore* (k. 1r-33v), następnie *proprium de sanctis* (k. 33v-66v), dalej *commune sanctorum* (k. 66v-69v) zawierające: teksty wspólne o apostołach, o jednym męczenniku, o wielu męczennikach, o wyznawcy biskupie, o jednym wyznawcy, o wielu wyznawcach, o jednej dziewicy, o wielu dziewicach i o jednej świętej. Kolejne karty (k. 69v-83v) zajmują przepisy dotyczące sprawowania Mszy świętej, nutowy zapis melodii oracji, lekcji i ewangelii.

Liber Ordinarius, rękopis BUWr IV Q 223 (k. 272-310)

Księga oznaczona sygnaturą BUWr IV Q 223 jest zbiorem różnych piętnastowiecznych tekstów. Wśród nich są dwa ordinarium, opisujące liturgię diecezjalną *secundum chorum s. Johannis*. Cała księga zawiera 374 karty o wymiarach 21,5 x 15 cm. Oprawiona jest w deski obłożone ciemnobrązową skórą. Pozostały ślady po klamrze.

Liber Ordinarius, umieszczony na kartach 272–310, pochodzi z kościoła kolegiackiego w Głogowie, napisany prawdopodobnie przed 1430 rokiem, nie zawiera bowiem zmian wprowadzonych w tym roku w liturgii Wielkiego Piątku w całej metropolii gnieźnieńskiej¹⁹. Autorem jest Mikołaj P.²⁰

Liturgia opisana w tym kodeksie jest liturgią katedralną²¹, wielokrotnie wspomniani są biskupi, prałaci i kanonicy uczestniczący w liturgii²². Podanych jest tutaj wiele przepisów porządkowych, mniej jednak incypitów tekstów brewiarzowych.

¹⁹ W 1430 roku ryt liturgii wielkopiątkowej został zmieniony w całej metropolii gnieźnieńskiej. Synod łączycki tegoż roku stwierdził wprowadzane przez proboszczów do liturgii Wielkiego Piątku innowacje graniczące nieraz z bałwochwalstwem. Innowacje te dotyczyły przede wszystkim modlitw i obrzędów sugerujących jakoby wino było konsekrowane. Nowy porządek *missae praesanctificatorum* kilkakrotnie powtarza, że wino nie jest Krwią Pańską: *nec consecratur vinum per partem hostie immisam, nec credat sacerdos illud vinum in calice esse Sangwinem Christi, non (abluat) calicem, quia non fuit in eo sangwis Christi illa die*, por. DOLA, *Liturgia*, s. 204; J. SAWICKI, *Synody diecezji wrocławskiej*, s. 126. Mandat wykonawczy metropolity gnieźnieńskiego wprowadzający powyższe zmiany został wysłany do Wrocławia 19 marca 1430 roku. Nasz *Liber Ordinarius* na wklejonej współcześnie do kodeksu kartce przytacza dosłownie najważniejszy *passus mandatu* (por. k. 287).

²⁰ Nota na końcu kodeksu (k. 310r): *Explicit Rubrica Wratislaviensis, in vigilia Omnium Sanctorum, Mariae Magdalene, per Nicolaum P.* Autorem tego kodeksu mógł być Mikołaj Pfulger (de Cruczburg), kanonik kapituły głogowskiej w latach 1426–1431 i jednocześnie kanonik kapituły katedralnej, notariusz i protonotariusz Kurii Biskupiej we Wrocławiu, por.: DOLA, *Wrocławska kapituła*, s. 380; H. GERLIC, *Kapituła głogowska w dobie piastowskiej i jagiellońskiej*, Gliwice 1993, s. 277.

²¹ Por. nota na pierwszej karcie kodeksu (k. 272r): *Rubrica Wratislaviensis secundum chorum s. Johannis*.

²² Np. k. 258r, 287v, 288r.

Kodeks zawiera: *ordinarium de tempore*, rozpoczynające się od pierwszych niesporów pierwszej niedzieli Adwentu (k. 272r-302v) i *ordinarium de sanctis* (k. 302v-310r).

Liber Ordinarius, rękopis BUWr IV Q 223 (k. 311-345)

W tym samym kločku (BUWr IV Q 223) umieszczony został kolejny *Liber Ordinarius*. Pochodzenie i czas powstania kodeksu jest podobny do rękopisu poprzedniego — pochodzi z kolegiaty głogowskiej, powstał przed 1430 rokiem²³. Opis liturgii w tym kodeksie jest bardzo podobny, choć treściowo obszerniejszy w stosunku do poprzedniego²⁴. Rękopis zawiera: *proprium de tempore* (k. 311r-336r) i *proprium de sanctis* (k. 336r-345). Ukazuje liturgię *secundum chorum s. Johannis*²⁵.

Liber Ordinarius, rękopis BUWr I O 54

Księga, określana jako *Ordo et rubrica*²⁶, pochodzi z kolegiaty w Głogowie²⁷, powstała po 1430 roku, prawdopodobnie w czasach biskupa Piotra NOWAKA, który w 1448 roku (?) na synodzie zobowiązał duchownych całej diecezji do odprawiania według wydanego przez siebie w tymże roku porządku liturgicznego²⁸. Kodeks opisowo odtwarza mandat metropolity gnieźnieńskiego wprowadzający reformy liturgii wielkopiątkowej w 1430 roku²⁹. Umieszczona na końcu rękopisu (k. 176r) nota: *Et sic est finis huius operis sub anno domini M CCCC 2* (1402 r.), wskazuje raczej na datę pierwowzoru, z którego korzystał autor.

Kodeks zawiera 176 pergaminowych kart o wymiarach 15 x 10 cm. Obłożony jest w okładkę pergaminową.

Treść księgi stanowi: *proprium de tempore* (k. 1r-79r), *proprium de sanctis* (k. 79r-158v) i *commune sanctorum* (k. 158r-167r), a w nim: teksty wspólne o apostołach, o jednym męczenniku, o wielu męczennikach, o wyznawcy i biskupie, o wy-

²³ DOLA, *Liturgia*, s. 181; SOBECZKO, *dz. cyt.*, s. 34; WOLNIK, *dz. cyt.*, s. 35.

²⁴ Np. kodeks podaje teksty na święto Narodzenia NM.P (8 IX), (k. 341v).

²⁵ Por. nota: *Rubrica secundum chorum s. Johannis*, k. 311r.

²⁶ *Iuxta sacrorum canonum decreta precipit mater ecclesia cathedralis ordinem et rubricam ab omnibus ecclesiarum parochialium, rectoribus et ceteris clericis equaliter custodiri et servari et in divinis officiis*, (k. 1r).

²⁷ Por. nota proveniencyjna: *Aus der Bibliothek des Kollegiatstifis zu Glogau*.

²⁸ J. SAWICKI, *Concilia Poloniae*, t. X, s. 476: *Insuper ordinamus sub obediencie debito et pena synodali districtius iniugendo, quatinus omnes et singuli clerici nostre diocesis et presertim collegiatarum et aliarum ecclesiarum parochialium rectores in missarum celebracionibus, in ieiuniorum et festivitatum observacionibus et aliis divinis officiis decantandis, in inicio, medio et fine collectarum, in accentibus epistolarum, evangeliorum, prefacionum et in alis cerimonialibus eundem, quem nostra Wratislaviensis ecclesia tenet ritum, morem et divinum ordinem, per nos presenti anno institutum et in pro futurum instituendum habeant, publicent, teneant diligenter et observent seque eidem tanquam membra suo capiti in pari voces conconancia et conconanti concordia in omnibus coaptent et conforment, ne ex differencia rituum scissura fidei aut vacillacio simplicium cordibus immitatur.*

²⁹ Por. k. 38v-39v.

znawcy, o wielu wyznawcach, o jednej dziewicy, o wielu dziewicach i o jednej świętej. W końcowej części księgi (k. 167r-176r) umieszczono ogólne przepisy dotyczące sprawowania liturgii Mszy świętej, Liturgii godzin wraz z nutowym zapisem melodii oracji, lekcji, ewangelii i *Credo*.

Liber Ordinarius, rękopis BUWr I O 55

Tekst tego kodeksu jest identyczny z omówionym wyżej rękopisem BUWr I O 54. Pochodzi z klasztoru kanoników regularnych w Żaganiu³⁰, a powstał w 1496 roku³¹. Rękopis zawiera 183 pergaminowe karty o wymiarach 15,5 x 10 cm. Oprawiony jest w deski obłożone ciemnobrązową skórą, ozdobioną liniowym ornamentem. Zachowały się ślady po jednej klamrze.

Liber Ordinarius podaje: *ordinarium de tempore* (k. 1v-88v), *ordinarium de sanctis* (k. 88v-165r), *commune sanctorum* (165r-173r) zawierające teksty wspólne: o apostołach, o jednym męczenniku, o wielu męczennikach, o wyznawcy biskupie, o wyznawcy, o wielu wyznawcach, o jednej dziewicy, o wielu dziewicach oraz o jednej świętej. Dalej (k. 173r-183r) w kodeksie umieszczono przepisy dotyczące sprawowania Liturgii godzin i Mszy świętej: zapis nutowy melodii oracji, lekcji, ewangelii, *Credo*.

Liber Ordinarius, rękopis Archiwum Diecezjalne w Opolu M 1.

Dokładnego opisu, analizy paleograficznej oraz edycji tekstu kodeksu dokonał H. Sobeczko³².

Rękopis pochodzi z 1563 roku³³, z nyskiej kolegiaty św. Jana Chrzciciela na „Starym Mieście”³⁴. Obecny stan badań nie pozwala dokładnie określić autora kodeksu. Z dużym prawdopodobieństwem można jednak stwierdzić, że zamawiającym kodeks, inspiratorem wydania lub jego właścicielem był Jakub MESE³⁵. Prawdopo-

³⁰ Por. nota na k. 1r: *Canonicorum Regul. Sagani ad D. Virg.*

³¹ Wskazuje na to zreformowana w 1430 roku liturgia Wielkiego Piątku oraz nota na końcu kodeksu: *Et sic est finis anno incarnationis 1496. Finis adest operis, mercedem posco laboris*, a także dopisana inną ręką nota: *Ordo et rubrica horarum canonicarum et Missae Sacrificii cum tono Epistolarum et Evangeliorum. 1496*, która umieszczona jest na wewnętrznej stronie okładki.

³² SOBECZKO, *dz. cyt.*, s. 44–55.

³³ Tę dokładną datę powstania rękopisu znamy dzięki temu, że rok 1563 został zapisany kilkakrotnie: k. 1r, k. 5r, k. 162r, k. 171r, a także jest wytłoczony na skórze okładki tytułowej literami rzymskimi „M.D.LXIII”

³⁴ Na pierwszej karcie kodeksu znajduje się nota proveniencyjna: *Liber Ecclesiae Collegiatae S.S. Johannis et Nicolai antique Civitatis Nissensis*. Nota ta dopisana inną ręką niż sam kodeks, pochodzi jednak z tego samego okresu. Obok niej dopisano rok 1563.

³⁵ Świadczy o tym inicjał „J M” na karcie 5r. Jakub Messe, wicedziekan kapituły katedralnej we Wrocławiu, w dniu 15 października 1551 r. został instalowany w kapitule nyskiej, *Ipsa die S. Hedwigis electa, quae fuit 15 mensis octobris hora tertia vel quasi, Jacobus Mese in realem et actuaelem possessionem canonicatu et prebendae adhibitibus sollempnitatibus introductus est*, por. Archiwum Kapitulne we Wrocławiu, Akta IV b 2, zest. J. von Zoffeln 1792, cyt. za: SOBECZKO, *dz. cyt.*, s. 48, przyp. 13.

dobnie kodeks napisany został we Wrocławiu, pisany jest kursywą gotycką tzw. bastardą, stosowaną na Śląsku już od połowy XV wieku³⁶.

Kodeks zawiera 174 karty papieru czerpanego o formacie 14,5 x 19,5 cm. Poszczególne karty rękopisu ponumerowano współczesną ręką cyframi arabskimi (od 1 do 174). Pierwotne okładki, deski o wymiarach 15,5 x 21,2 cm, obłożono brązową skórą, na niej wytłoczono szesnastowieczną ornamentację. Na okładce wytłoczono plaketkę monogramu Chrystusa na krzyżu z napisem: *O CRUX AVE SPES UNICA*, nad monogramem napis *RUBRICA*, a pod obramowaniem datę sporządzenia oprawy: „M.D.LXIII”. Po bokach okładki znajdują się elementy dekoracyjne o tematyce biblijnej (postacie Dawida i Goliata) i roślinnej (liście winorośli).

W kodeksie na pierwszej karcie znajduje się nota proveniencyjna, kolejne trzy karty (k. 2-4) są niezapisane, natomiast na karcie 5 inną ręką napisano tytuł księgi: *Rubrica*. Od karty 6 rozpoczyna się opis sprawowania liturgii w ciągu roku liturgicznego: *Ordinarium de tempore* (k. 6-94), następnie *Ordinarium de sanctis* (k. 95-162). W końcowej części kodeksu podano ogólne przepisy sprawowania godzin kanonicznych (k. 163-164), dalej sposób komemorowania patronów katedry i diecezji: św. Jana Chrzciciela i św. Jadwigi (k. 164v-165v) oraz inne dodatkowe uwagi o sposobie wykonywania śpiewów (k. 166-167) i odprawiania Mszy świętej (k. 167-171). Kolejne karty (k. 171v-174v) pozostają niezapisane.

2. Kodeksy ukazujące liturgię zakonną

2.1. Kodeksy cysterskie

Liber Ordinarius, rękopis BUWr I Q 176

Kodeks pochodzi z biblioteki cysterskiego klasztoru w Henrykowie³⁷, z XIII wieku³⁸. Zawiera 127 pergaminowych kart o wymiarach 22 x 16 cm, karty 1v i 126v pozostają niezapisane. W 1616 roku rękopis został oprawiony w deski pokryte ciemnobrązową skórą, ozdobiony ślepo tłoczonym ornamentem. Posiada jedną klamrę, 5 zwińców.

Pierwsze karty kodeksu zajmują konstytucje cysterskie (k. 1-12v). Opis liturgii rozpoczyna się od karty 12v³⁹. Autor opisuje liturgię całego roku liturgicznego, rozpoczynając od pierwszej niedzieli Adwentu, bez wyraźnego podziału na *ordinarium de tempore* i *de sanctis*. W tym opisie mniej jest incipitów tekstów liturgicz-

³⁶ Por. B. BISCHOFF, *Paleographiae des romischen Altertums und des abendländischen Mittelalters*, Berlin 1979, s. 175–186; SEMKOWICZ, *dz. cyt.*, s. 344–408.

³⁷ Por. noty: *Liber Monasterii Henrichowiensis* i *Liber sancte Marie in Heinrichov*, (k. 1r) oraz na karcie tytułowej: *Liber Usuum Sacri Ordinis Cisterciensis et Monastery Henrichowiensis* z późniejszym dopiskiem: 1687, *Fr. Balthasar*. O opactwie w Henrykowie zob. M. WRZESZCZ, *Henryków*, w: EK, t. VI, s. 721–722; H. GRUGER, *Heinrichau. Geschichte eines schlesischen Zisterzienserkloster 1227–1977*, Köln 1978.

³⁸ Katalog Goebera, t. XV, s. 106.

³⁹ Por. *Incipiunt ecclesiastica officia. De adventu domini*.

nych, więcej natomiast przepisów porządkowych. Życie mnicha cysterskiego podporządkowane było benedyktyńskiej zasadzie „módl się i pracuj”, dlatego należało określić szczegółowo rozkład obowiązków w klasztorze. Chociaż zachowywany był stały rytm, gdzie przeznaczony był czas na modlitwę, pracę i wypoczynek, to jednak rozkład dnia zakonników zmieniał się w zależności od pory roku, okresu liturgicznego i wewnętrznych świąt w danym opactwie⁴⁰. Kodeks określa obowiązki celebransa, diakona i subdiakona w czasie Mszy świętej sprawowanej z ich udziałem (k. 47v), obrzędy procesji (k. 84v-85r), obowiązki opata (k. 111v), przeora (k. 112r), podprzeora (k. 113r) i kantora (115v).

Liber Ordinarius, rękopis BUWr I Q 178.

Księga pochodzi z klasztoru cystersów w Lubiążu⁴¹, z XIII wieku⁴², uzupełniona w XVII wieku (papierowe karty I–III, 90, 117–121, które pozostają puste). Łącznie kodeks zawiera 124 karty, o wymiarach 23 x 17 cm. Księga oprawiona została w 1622 roku w deski pokryte skórą w kolorze żółtym. Oprawa posiada ornament ślepo tłoczony, zawierający elementy stylistyki roślinnej. Kodeks posiadał okucia metalowe, 1 klamrę.

Ordo divini officii Cisterciensium zawiera opis liturgii sprawowanej w Lubiążu według typowego podziału tego rodzaju księgi na *proprium de tempore* (k. 13r-47v), *proprium de sanctis* (k. 48r-76r) i *commune sanctorum* (k. 76r-84r). *Proprium de tempore*, rozpoczynające się od pierwszej niedzieli Adwentu, podaje incipity wielu tekstów liturgicznych wykorzystywanych we Mszy świętej i liturgii brewiarzowej, niektóre oracje i kapitula przytacza w całości, zawiera także opis innych obrzędów, jak np. poświęcenie popiołu w Środę Popielcową⁴³. *Proprium sanctorum* rozpoczyna się od św. Szczepana⁴⁴. *Commune sanctorum* podaje teksty na uroczystości: jednego apostoła, jednego męczennika, jednego męczennika biskupa, wielu męczenników, wyznawcy, wyznawcy biskupa, jednej dziewicy i na święto dedykacji kościoła.

Na początkowych kartach kodeks zawiera: modlitwy na wspólne wspomnienie świętych (k. 1r-2v), benedykcje, które należało odmawiać podczas Liturgii godzin

⁴⁰ Por. A. WYRWA, *Cystersi. Geneza, duchowość, organizacja życia w zakonie (do XV wieku) i początki fundacji na ziemiach polskich*, w: D. OLSZEWSKI, *Cystersi w Polsce. W 850-lecie fundacji opactwa jędrzejowskiego*, Kielce 1990, s. 22.

⁴¹ Por. dwie identyczne w treści noty: *Coenoby B.V.M. in Lubens. Sacri Ordinis Cisterciensis*, (k. 1r, 10r). O cystersach w Lubiążu zob. P. WELS, *Kloster Leubus in Schlesien*, Breslau 1908; G. GRUNDMANN, *Kloster Leubus*, Berlin 1944; Z. WIELGOSZ, *Początki wielkiej własności klasztornej cystersów w Lubiążu*, RHis 22(1956), s. 62–126.

⁴² Na ten okres powstania wskazuje pismo, a także brak święta Nawiedzenia N.M.P (od 1389 r.), święto św. Tomasza z Akwinu dopisane po kanonizacji (1323 r.): *Thome de Aquino, totum sicut domini*, (k. 54r).

⁴³ k. 28r-28v.

⁴⁴ *In natali sancti Stephani* (k. 48r).

(k. 3v), kalendarz (k. 4r-9v) napisany przez MATEUSZA GYGANTUSA⁴⁵ Końcowe karty zajmują benedykcje i inne modlitwy wykorzystywane w liturgii.

Liber Ordinarius, rękopis BUWr I Q 177

*Liber B. V et s. Jacobi Gemelnicensis*⁴⁶ jest księgą powstałą w II połowie XIV wieku⁴⁷. Zawiera 140 pergaminowych kart o wymiarach 23,5 x 18 cm. Karty 140v-141v pozostawiono niezapisane. Kodeks został oprawiony w deski pokryte ciemnobrązową skórą, ozdobioną złoceniami i tłoczonym ornamentem. W centralnym miejscu okładki umieszczono scenę ukrzyżowania Chrystusa, z postaciami Maryi i św. Jana stojącymi pod krzyżem. Nad tą sceną widnieje inskrypcja „A A G”, a pod nią rok oprawy „1625”. Księga posiada dwie klamry, trzy zwięzy.

Księgę rozpoczyna opis zwyczajów klasztornych (k. 1v-15r)⁴⁸. Na kartach 15v-140r umieszczono opis liturgii klasztornej⁴⁹ Autor opisuje liturgię sprawowaną w ciągu roku, bez wyraźnego podziału na *proprium de tempore* i *proprium de sanctis*.

Liber Ordinarius (Consuetudines), rękopis BUWr IV Q 183

Księga pochodzi z cysterskiego opactwa w Krzeszowie⁵⁰, z I połowy XV wieku. Zawiera 146 pergaminowych kart o wymiarach 21 x 15 cm. Na pierwszych kartach kodeksu umieszczono opis zwyczajów klasztornych (k. 1r-15r)⁵¹, a w dalszej części opis liturgii (k. 15v-146v)⁵².

Liber Ordinarius, rękopis BUWr I Q 179

Rękopis pochodzi z klasztoru cysterskiego w Kamieńcu Ząbkowickim⁵³, z 1465 roku⁵⁴. Zawiera 75 kart (karty 1r-7v są papierowe, pozostałe pergaminowe) o wymiarach 21 x 14,5 cm. Oprawiony jest w deski, grzbiet księgi obłożony jest skórą ozdobioną ornamentem liniowym. Pozostał ślad po jednej klamrze. Kodeks rozpoczyna *Directorium Chori Sacri Ordinis Cisterciensis* (k. 1r-7v) podający przepisy

⁴⁵ Por. nota: *Scriptum est istud kalendarium per fratrem Matheum Gygantem de Dresden*, (k. 9v).

⁴⁶ Por. notę na pierwszej karcie rękopisu.

⁴⁷ Por. Katalog Goebera, t. XV, s. 107.

⁴⁸ *Incipiunt consuetudines Cisterciensium. Super exordium cenobii* (k. 1v); *Incipiunt liber usuum Cisterciensium monachorum* (k. 13r).

⁴⁹ Por. noty: *Incipiunt ecclesiastica officia* (k. 15v); *benedicat potum servorum suorum. Amen* (k. 140r).

⁵⁰ Por. nota: *Liber domus gracie BMV in Grissaw* (k. 1r).

⁵¹ *Incipiunt consuetudines Cisterciensium. Super exordium cenobii* (k. 1r).

⁵² *Incipiunt ecclesiastica officia. De adventu domini* (k. 15v).

⁵³ Por. nota proveniencyjna: *Rubrica aus der Bibliothek des Klosters Camenz* i nota: *Liber Sanctae Mariae in Camenz*.

⁵⁴ Por. nota: *...in omnibus operibus suis. Qui vivis et regnas Deus per seculorum secula. Amen. Anno mileno Christo de virgine nato, Quadringentesimo sexagesimoquoque quinto, kalen. Augusti decimo sicque iunginto nono, ob diei honorem genitricisque eius amorem, hunc finivi librum, ut me a crimine purum conservet hodie, cras, semper ac omni die. Per fratrem C.* (k. 75v).

o sprawowaniu oficjum o Matce Bożej. Ten fragment jest różniącym się, także pismem, od pozostałej części kodeksu, późniejszym dodatkiem.

Od karty 8r, prologiem rozpoczyna się właściwa część *Ordinarium*⁵⁵. Autor, nie wyróżniając *proprium de tempore* i *proprium de sanctis*, opisuje liturgię od pierwszej niedzieli Adwentu, łącznie z przypadającymi świętami. Omawia także różnice w rozkładzie dnia i obowiązków w klasztorze w dni robocze i w dni, w które nie pracowano fizycznie.

Liber Ordinarius (Consuetudines Cisterciensium), rękopis BUWr I O 63

Kodeks pochodzi z cysterskiego opactwa w Lubiążu⁵⁶. Jest dziełem Piotra REYMANA z Jeleniej Góry, z 1476 roku⁵⁷. Na 199 pergaminowych kartach o wymiarach 15,5 x 11 cm zawiera: cysterski kalendarz (k. 1r-11v), prolog do opisu liturgii (k. 18r)⁵⁸ i opis liturgii sprawowanej w ciągu roku, rozpoczynający się od pierwszej niedzieli Adwentu, bez podziału na *proprium de tempore* i *proprium de sanctis*⁵⁹

Liber Ordinarius (Consuetudines), rękopis BUWr I O 58

Kodeks pochodzi z opactwa cystersów w Lubiążu, z II połowy XV wieku⁶⁰. Zawiera 155 pergaminowych kart o wymiarach 15 x 10,5 cm. Księgę rozpoczyna kalendarz (k. 1v-9r), będący dziełem brata Jana MALLA. Opis liturgii sprawowanej w ciągu roku, bez podziału na *proprium de tempore* i *proprium de sanctis*, zawiera ją karty 16v-146r⁶¹.

Liber Ordinarius, rękopis BUWr I O 59, (k. 46r-195v)

Rękopis BUWr I O 59 pochodzi z biblioteki cysterskiego klasztoru w Rudach Wielkich⁶². Na 287 papierowych kartach, o wymiarach 15,5 x 10,5 cm umieszczono

⁵⁵ *Incipiunt prologus in presens opusculum videlicet. Ordinarium sancte Marie secundum ordinem Cisterciensem* (k. 8r).

⁵⁶ Por. noty: *Hic liber ostendit, qualiter agatur divinum officium monasterii Lubensis* (k. 1r); *Prologus in divinum ordinem monasterii Lubensis secundum rubrica et statuta ordinis Cisterciensis* (k. 17v).

⁵⁷ Por. nota na k. 199r: *Anno domini MCCCCLXX sexto scriptu sunt hec tabule in Slawo ordinis Cisterciensis, Wratislaviensis diocesis per me Petrum Reyman de Hirsbergk. Qua quidem excerpta. Et sunt finite XVIII die mensis Marcii. Amen.*

⁵⁸ Por. *Prologus in divinum ordinem monasterii Lubensis secundum rubrica et statuta ordinis Cisterciensis. Sequitur Cap. primum. Ut sanctitati confratrum meorum fraterna caritati semper proficiens... post priora de ordine officii compendia diversis ac variis novitatibus viciata ea, que divinum respiciunt officium tam ex libra usuum quam libello diffinicionum anno domini Mo CCCCo XLVIIIo in unum libellum redactis et annalibus ab eo anno traditis in unum decrevi colligere...* (k. 17v-18r).

⁵⁹ Por. nota: *De adventu domini. Adventus Domini singulis annis...* (k. 18v).

⁶⁰ Por. Katalog Goebera.

⁶¹ Por. noty: *Adventus Domini singulis annis celebrandus est proxima dominica...* (k. 16r); *Et hic est finis huius operia* (k. 146r).

⁶² Por. nota: *Ex libris monasterii Cisterciensium Rauden*, (k. 1r). O bibliotece klasztornej w Rudach Wielkich zob. S. RYBANDT, *Średniowieczne opactwo cystersów w Rudach*, Wrocław 1977, s. 98-162; TENŻE, *Los średniowiecznego księgozbioru cystersów w Rudach po kasacie opactwa w 1810 r.*, „Roczniki

różne teksty z początku XVI wieku. Księga powstała w niemieckim klasztorze Waltsassen⁶³. Jednolite pismo wskazuje na jednego autora całej księgi. Wśród wielu tekstów znajdują się dwa różniące się treścią opisy liturgii cysterskiej: pierwszy na kartach 46r-195v, drugi na kartach 249r-287v.

*Libellus ordinarius Cisterciensis*⁶⁴ poprzedzony jest kalendarzem cysterskim (k. 15-36v) i prologiem do *ordinarium* (k. 38r-38v). *Liber Ordinarius* jest dziełem Mikołaja FORDERSSREUTTA, profesy klasztoru w Waltsassen⁶⁵ z 1502 roku⁶⁶. Autor opisuje liturgię cysterską począwszy od pierwszej niedzieli Adwentu, bez wyraźnego podziału na *proprium de tempore* i *proprium de sanctis*. Więcej uwagi poświęca porządkowi Służby Bożej, przepisom liturgicznym, mniej umieszcza incypitów tekstów liturgicznych. Określa też dni, które w klasztorze były dniami pracy lub wolnymi od pracy, wylicza dni postu. Porządek *officium divinum* w klasztorze w dni świąteczne różnił się od porządku w dni robocze.

Liber Ordinarius, rękopis BUWr I O 59, (k. 249r-287v)

Umieszczony we wspomnianej wyżej księdze *Liber Ordinarius*, zatytuowany *Compendium divini officii*⁶⁷ napisany został ręką tego samego autora Mikołaja Forderssreutta w 1507 roku⁶⁸. Sposób opisywania liturgii jest podobny do dzieła poprzedniego — bez podziału na *proprium de tempore* i *proprium de sanctis*.

Liber Ordinarius, rękopis BUWr I O 57

Consuetudines Cistercienses pochodzi z biblioteki klasztoru cystersów w Kamieńcu Żąbkowickim⁶⁹. Powstał w cysterskim klasztorze w Lubiążu w 1515 roku⁷⁰.

ki Biblioteczne” 21(1977), z. 3–4, s. 633–644; TENŻE, *Oprawy nacinane intrologatorni cysterskiej w Rudach*, RBi 21(1977), z. 3–4, s. 581–594; TENŻE, *Katalog ksiąg zachowanych z średniowiecznej biblioteki cystersów w Rudach*, Warszawa 1979.

⁶³ Por. k. 14v, 195v, 213r, 213v, 245r, 282v. Opactwo w Waltsassen (*Silvarum Sedes*), założone w 1134 roku jako filia klasztoru Wolckenrode (1131 r.), należy do opactw gałęzi morymondzkiej, por. A. DUBOIS, *Geschichte der Abtei Morimond*, Münster 1855, s. 375; K. ELM, *Der Zisterzienserorden. Einführung in das Thema der Tagung*, w: *In Tal und Einsamkeit. 725 Jahre Kloster Fürstenfeld. Die Zisterzienser im alten Bayern*, t. III, *Kolloquium*, Fürstenfeldbrück 1990, s. 14.

⁶⁴ Por. nota: *Sequitur libellus ordinarius Cisterciensis nuncupatus tractans de peractione divini officii iuxta ipsius ordinis statuta atque laudabilem ritum feliciter inceptus 2a feria post Ambrosii episcopi. Anno domini 1502 in meridie hora undecima*, (k. 45v-46r).

⁶⁵ Por. nota: *Explicit ordinarius Cisterciensis per me fratrem Nicolaum Forderssreutt sacerdotem et monachum monasterii Waltsassen profesum. Anno domini 1502 in die Inventionis sancte crucis, post completorium, sextam modice post horam feliciter exaratus*, (k. 195v).

⁶⁶ Por. k. 45v, 195v.

⁶⁷ Por. nota: *Incipit compendium divini officii. Quando vel quomodo adventus domini celebratur*, (k. 249r).

⁶⁸ Por. nota: *Finit compendium ordinis per fratrem Nicolaum Forderssreutt sacerdotem et monachum Walt(sassen) in die s. Blasii, anno domini 1507, fauste opere Nicolaitarum*, (k. 288v).

⁶⁹ Por. nota proveniencyjna: *Aus der Bibliothek des Kloster Camenz*. O cystersach w Kamieńcu Żąbkowickim zob. F. LENCZOWSKI, *Zarys dziejów klasztoru cystersów w Kamieńcu Żąbkowickim na Śląsku w wiekach średnich*, NP 19(1964), s. 61–103.

Zawiera więc opis liturgii sprawowanej w Kamieńcu Ząbkowickim, wzorowanej na liturgii klasztoru z Lubiąża⁷¹. Składa się z 150 pergaminowych kart o wymiarach 15 x 10 cm. Karta 81v pozostała niezapisana. Oprawiono go w tekturę z płóciennym grzbietem. Oprawa jest dziełem późniejszym.

Kodeks opisuje liturgię, wraz z innymi zwyczajami zakonnymi, w ciągu roku liturgicznego, poczynając od pierwszej niedzieli Adwentu (k. 1r). Liturgia *proprium de tempore* i dni poświęconych świętym omawiana jest łącznie. Na kartach 72r-80v umieszczono kalendarz, a w dalszej części kodeksu przepisy dotyczące sprawowania *officium divinum* (k. 82r-142v)⁷² i czytań (k. 143r-150v).

Liber Ordinarius, rękopis BUWr I Q 182

Kodeks pochodzi z klasztoru cysterek w Trzebnicy⁷³. Jest dziełem Sabiny NASIENN i Agnieszki LANGNERN, powstałym w 1573 roku⁷⁴. Opisuje liturgię sprawowaną w trzebnickim konwencie, wzorowaną na liturgii cystersów z Lubiąża⁷⁵

Kodeks składa się z 155 papierowych kart o wymiarach 20,5 x 15,5 cm. Oprawiony jest w deski pokryte ciemnobrązową skórą. Okładka ozdobiona jest tłoczonym ornamentem liniowym i roślinnym oraz medalionem przedstawiającym Boga Ojca. Zachowały się 4 zwięzy i ślady po dwóch klamrach.

⁷⁰ Por. nota: *Finis Tabule quarte 15015 pridie nonas octobris in monasterio Lubens*, (1515 ro), (k. 142v); *Consuetudines cisterc. 1515* — nota na grzbiecie oprawy.

⁷¹ Katalog Goebera, t. 23, 173, kodeksowi nadaje nazwę: *Ordo divini officii Cisterciensium in Leubus*. Klasztor w Kamieńcu Ząbkowickim wywodził się bezpośrednio z Lubiąża, por. A. WYRWA, *Rozprzestrzenianie się cystersów w Europie Zachodniej i na ziemiach polskich*, ryc. 9, 51, w: J. STRZELCZYK, *Cystersi w kulturze średniowiecznej Europy*, Poznań 1992, s. 25–54.

⁷² Por. nota: *Incipiunt tabulae de divino officio tam in nocte quam in die qualiter agatur* (k. 82r).

⁷³ Por. nota proweniencyjna: *Aus der Bibliothek des Jungfrauen Stifts zu Trebnitz*, a także noty: *Xiegi z libryey Trzebnicki*, (na wewnętrznej okładce); *Sequitur qualiter solent peragere divina officia in monasterio Trebnicz*, (k. 138r). O konwencie cysterek w Trzebnicy zob. M. DANLUK, *Cysterki, w Polsce*, w: EK, t. III, s. 720–721; M. SIUCHNIŃSKI, *Pochodzenie i pierwotna przynależność zakonna klasztoru cysterek w Trzebnicy*, RHs 12(1936), z. 2, s. 187–197; M. STUMPF, *Beiträge zur Geschichte des Klosters Trebnitz bis zur Mitte des 15. Jahrhundert*, Breslau 1936; H. SZWEJKOWSKA, *Biblioteka klasztoru cysterek w Trzebnicy*, Wrocław 1955; M. WALTER, *Z dziejów polskości klasztoru cysterek w Trzebnicy w latach 1589–1741*, Wrocław 1957.

⁷⁴ Por. nota: *Explicit libellus de ordine divinorum officiorum more Cisterciensis ordinis secundum consuetudinem monasterii Lubensis, pro monasterio sanctimonialium in Trebnicz, ad honorem dei sancteque Marie, Bartholomei apostoli, sanctissimequoque patrone Silesie Hedwigis, comparatus per devotas virgines Sabinam Nassienn subcantricem, Agnetam Langnerne Wrathislaviensem. Anno domini Millesimo Quinquagesimo septuagesimo tercio. Scriptor mente pia petit unum Ave Maria. Orate pro eo*, (k. 151v).

⁷⁵ Por. k. 151v. Między opactwem lubiąskim a konwentem cysterek w Trzebnicy w średniowieczu istniał związek. Od 1219 roku opat z Lubiąża miał obowiązek duchowego nadzoru i wizytacji klasztoru cysterek w Trzebnicy, por. SIUCHNIŃSKI, *Pochodzenie i pierwotna przynależność*, s. 196–197. Wpływy Lubiąża na Trzebnicę są wyraźne w zakresie kancelaryjnym (por. A. WALKÓWSKI, *Wpływy lubiąskie na skryptorium dokumentowe klasztoru Cysterek w Trzebnicy*, w: *Księga Jadwizańska. Międzynarodowe Sympozjum Naukowe, Święta Jadwiga w dziejach i kulturze Śląska, Wrocław–Trzebnica, 21–23 września 1993 roku*, Wrocław 1995, s. 189–221), śledzić je można także w zakresie liturgii.

Na początku księgi umieszczono ogólne przepisy dotyczące liturgii sprawowanej w ciągu roku (k. 1r-6v), następnie kalendarz (k. 7r-15r), kolejne karty (k. 15v-16v) zajmują przepisy o wyborze czytań w okresie od uroczystości Trójcy Świętej do Adwentu. Na karcie 17r rozpoczyna się *Liber Ordinarius* — opis liturgii w ciągu roku, począwszy od pierwszej niedzieli Adwentu, łącznie z przypadającymi świętami, bez wyraźnego podziału na *proprium de tempore* i *proprium de sanctis*.

Liber Ordinarius, rękopis BUWr I Q 180

Rękopis nazwany *Officiorum ecclesiasticorum ordinarius secundum s. ordinis Cisterciensis consuetudines tam de libro usuum quam diffinitionum capituli generalis collectum et in compendium redactum* (k. 7r) pochodzi z II połowy XVI wieku⁷⁶, z cysterskiego klasztoru w Lubiążu⁷⁷. Zawiera 54 papierowe karty o wymiarach 18,5 x 15,5 cm. Oprawiony jest w tekturę, obłożoną w jasnożółtą skórę, bez ornamentu. Na początku (k. 1r-6v) umieszczono kalendarz, następnie na karcie 7r rozpoczyna się opis liturgii, począwszy od pierwszej niedzieli Adwentu. W kodeksie, bez wyraźnego podziału na *proprium de tempore* i *proprium de sanctis*, omawiana jest liturgia sprawowana u cystersów w ciągu roku, łącznie z przypadającymi świętami. Na końcu umieszczono przepisy dotyczące Mszy świętych: o Matce Bożej, odprawianej w soboty, o Trójcy Świętej i o kommemoracji Najświętszej Maryi Panny (k. 53r-54r).

Liber Ordinarius (Consuetudines Cisterciensium), rękopis BUWr I O 62

Księga pochodzi z opactwa cystersów w Lubiążu⁷⁸, jest dziełem Fryderyka UBERUSA, nowicjusza tegoż opactwa, powstała w 1600 r.⁷⁹ Zawiera 164 papierowe karty o wymiarach 16 x 9,5 cm. Treść kodeksu stanowi opis liturgii sprawowanej w ciągu roku, bez wyraźnego podziału na *proprium de tempore* i *proprium de sanctis* (k. 1r-142v)⁸⁰. W tej części *Ordinarius* opisano liturgię Adwentu, okresu Bożego Narodzenia, Wielkiego Postu i okresu Wielkanocnego, jak również liturgię dni poświęconych świętym. Natomiast liturgia niedziel „w ciągu roku” opisana jest w dalszej części kodeksu (k. 148r-164r)⁸¹.

⁷⁶ Katalog Goebera, t. XV, s. 112.

⁷⁷ Por. nota proveniencyjna: *der Bibliothek der Kloster Leubus*.

⁷⁸ Por. nota proveniencyjna: *Aus der Bibliothek des Kloster Leubus*.

⁷⁹ Por nota: *Finis. Hunc libellum reverendo domino Georgio Fuchsio in perpetuam rei memoriam descripsit Fridericus Uberus ibidem novitius, anno 1600*, (k. 142v).

⁸⁰ Por. nota: *Consuetudines de tempore et de sanctis, Ordinarius Cieterciense. Audite haec omnes gentes...*, (k. 1r).

⁸¹ Por. noty: *Ordo de „Domine ne in ira” et dominicalibus officiis ante septuagessimam*, (k. 148r); *Incipit tabula ostendens, quomodo agatur divinum officium a festo Jahannis Baptiste usque ad Epiphaniam Domini*, (k. 153v).

2.2. Kodeksy kanoników regularnych

Liber Ordinarius, rękopis BUWr I 0 61

Księga nazwana *Breviarium cum rubricis Saganensis* pochodzi z pierwszej połowy XV wieku, z klasztoru kanoników regularnych w Żaganiu⁸². Zawiera 285 pergaminowych kart o wymiarach 13,5 x 9 cm. Treść kodeksu stanowi: kalendarz⁸³ (k. 1r-10v), rubryki o liturgii w święta maryjne (k. 10v-11v), *liber ordinarius*, rozpoczynający się od *proprium de tempore*⁸⁴ (12r-167r), zapis melodii: *Kirie eleison*, *Sanctus*, *Agnus Dei* i *Benedicamus Domino* śpiewanych w święta rangi *triplex* (k. 167r-167v) i dalsza część opisu liturgii — *proprium de sanctis* (k. 171r-270r)⁸⁵ oraz anniwersaria (k. 275r-278v). Kończą księgę ogólne przepisy, niektóre dopisane późniejszą ręką, dotyczące sprawowanej liturgii w ciągu roku⁸⁶ (k. 279r-285v).

Liber Ordinarius (Consuetudines), rękopis BUWr I 0 69 (k. 1r-41v)

Kodeks pochodzi z konwentu kanoników regularnych w Żaganiu⁸⁷, z pierwszej połowy XV wieku. Zawiera 150 pergaminowych kart o wymiarach 15 x 10,5 cm. Wśród licznych tekstów prawniczych⁸⁸, ascetycznych⁸⁹ i homiletycznych⁹⁰, w pierwszej części kodeksu nazwanej *Consuetudines* (k. 1r-41v) znajdują się także zapisy o treści liturgicznej, poświęcone szczególnie celebracji Liturgii godzin⁹¹.

⁸² Por. noty: *Canonicorum Regul. Sagani ad D.V.*, (k. 1r); *Breviarium cum rubricis Saganensibus* (na wewnętrznej stronie okładki), oraz notatkę proveniencyjną: *Aus der Bibliothek der Augustiner Chorherrn zu Sagan*.

⁸³ W kalendarzu występuje ryt *triplex* oraz święta kalendarza śląskiego: św. Stanisława biskupa, św. Wojciecha biskupa i męczennika, św. Wacława męczennika, św. Jadwigi.

⁸⁴ *Incipit breviarium seu ordinarius choralis secundum rubricam Saganensem*, (k. 12r).

⁸⁵ *Incipit rubrica de sanctis. In vigilia s. Andree apostoli*, (k. 171r).

⁸⁶ Np. *Nota quod festum dedicationis ecclesiae Saganensis celebratur proxima dominica post festum sancti Martini et est confirmatum per suffraganeum Wratislaviensem anno domini M.CCCC.LXXXIXIII sub abbate Paulo Haugwitz. Si igitur festum duplex vel IX lectionum in die dedicationis evenerit, disferatur in arastinum, et fecit memoriam in ipsis eiusdem dies, excepto festo sanctae Elisabeth que anticipatur in sabbatum praecedens*, (k. 283r).

⁸⁷ Por. nota: *Canonicorum Regul. Sagani ad D.V.*, (k. 1r).

⁸⁸ Por. np. *Argumenta iuris canonici et iuris civilis*, (k. 42r-66r); *Incipit speculum iudiciale a magistro Guilelmo Durantis*, (k. 66r-68v); *Rubrice decretalium*, (k. 68v-71r); *Summa de sponsalibus*, (k. 82r-98v).

⁸⁹ *Meditationes piae pro singulis diebus hebdomadis*, (k. 112r-127v); *Questio. Illud queri consuevit, utrum contritio sola sine confessione peccatum deleat, super quo varie sunt opiniones. Primi dicunt, quod sola contritio cordis non sufficit, si presbiter assit*, (k. 143r-150r).

⁹⁰ *Sequitur de modo predicandi. Nativitatis, Circumcisionis*, (k. 127v); *Communicaturus meis desideratibus hoc, quod modum predicandi ad populos multos per labores donavit altissimus*, (k. 128v); *Secuntur nunc paradogmata de sanctis*, (k. 129v); *Expliciunt paradogmata composita de arte predicandi*, (k. 142v).

⁹¹ Por. *Invitatorium; Venite exultemus, cantare solus*, (k. 1r); *Qualiter se habeant fratres tempore leccionis. Fratres egressi de capitulo*, (k. 8r); *Regularibus horis omnes canonici interesse debent* (k. 40r).

Liber Ordinarius, rękopis BUWr I O 56

Rękopis nazywany *Consuetudines Saganensis*⁹² pochodzi z klasztoru kanoników regularnych w Żaganiu⁹³. Świadectwem tego jest nota na pierwszej stronie kodeksu: *Catalogo inscriptus Saganensi ad D. V* (k. 1r), z XV wieku⁹⁴. Składa się z 97 papierowych kart o wymiarach 14,5 x 10,5 cm. Karty 35r-43v zapisano inną ręką. Oprawiony jest w deski, pokryte ciemnobrazową skórą, ozdobioną ornamentem liniowym i roślinnym. Pozostały ślady po okuciach i jednej klamrze.

Treść księgi stanowi: *proprium de tempore* (k. 1r-43v), *proprium de sanctis* (k. 44r-88r), *commune sanctorum* zawierające teksty wspólne: o apostołach, o męczennikach, o wyznawcy, o dziewicy, o jednym męczenniku (k. 88r-89r). Kodeks kończą ogólne przepisy o celebracji Mszy świętej i Liturgii godzin (k. 89r-97r).

Liber Ordinarius, rękopis BUWr I Q 174

Rękopis nazwany *Rituale Canoniorum regularium*⁹⁵ pochodzi z biblioteki augustianów we Wrocławiu⁹⁶, z II połowy XV wieku (k. 1-285r)⁹⁷ i XVII wieku (k. 286-330). Autorem pierwszej, piętnastowiecznej części jest Franciszek KNOFFEL⁹⁸. Kodeks składa się z 334 pergaminowych i papierowych kart o wymiarach 17,5 x 12 cm. Oprawiony został w XIX wieku w okładki tekturowe z płóciennym grzbietem.

Piętnastowieczna część kodeksu zawiera: *proprium de sanctis* (k. 1v-235r), *commune sanctorum* (k. 236r-265r), a w nim teksty wspólne: o apostołach, o wielu męczennikach, o męczenniku biskupie, o wyznawcy biskupie, o wyznawcy, o jednej dziewicy, o wielu dziewicach i o jednej świętej. Zarówno w *proprium*, jak i w *commune sanctorum* liturgia opisana jest bardzo szczegółowo. W dalszej części umieszczono *proprium de s. Maria, Augustinis, Hedwigis* (k. 266-285v).

Siedemnastowieczna część kodeksu jest zbiorem psalmów i hymnów na różne uroczystości, nie ma więc charakteru *Ordinarium*.

⁹² Por. Katalog Goebera, t. 23, s. 172 i napis na grzbiecie okładki: *Consuetudines Saganensis*.

⁹³ Por. nota proveniencyjna: *Aus der Bibliothek der Augustiner Chorherrn Sagan* i nota: *Catalogo inscriptus Saganensi ad D. V.*, (k. 1r). O bibliotece kanoników regularnych w Żaganiu zob. A. ŚWIERK, *Średniowieczna biblioteka klasztoru kanoników regularnych św. Augustyna w Żaganiu*, Wrocław 1965.

⁹⁴ Świadczy o tym pismo, a także występujący w kodeksie ryt *triplex* — najwyższa ranga świąt w diecezji wrocławskiej w XV wieku.

⁹⁵ Por. Katalog Goebera.

⁹⁶ Por. nota: *Aus der Bibliothek der Augustiner Chorherrn zu Breslau*.

⁹⁷ Por. nota: *Explicit commune sanctorum feria IIII in IIIIor temporibus cinerum. Anno domini Millesimo CCCC quinquagesimo septimo*, (k. 265r).

⁹⁸ Por nota: *Iste liber est monasterii Beate Marie Virginis in Arena Wratislavie, quem procuravit Franciscus Knoffel de pecunia communitatis anno (14) L octavo.*, (k. 235r).

Liber Ordinarius (Liber Consuetudines), rękopis BUWr I Q 131 (k. 100–113)

W zachowanym w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu klocku oznaczonym sygnaturą I Q 131, wśród różnych tekstów⁹⁹ znajduje się również na kartach 100–113 opis liturgii sprawowanej przez kanoników regularnych w Żaganiu¹⁰⁰.

Cała księga zawiera 276 kart o wymiarach 21,5 x 15 cm, z drugiej połowy XV wieku i pierwszej połowy XVI wieku.

Liber Ordinarius (Consuetudines), rękopis BUWr IV F 201

Kodeks zawiera 48 pergaminowych kart o wymiarach 6,5 x 11 cm, pochodzi z II połowy XV wieku z klasztoru kanoników regularnych w Żaganiu¹⁰¹. Oprawiony jest w deski obłożone ciemnobrązową skórą. Księga zawiera opis liturgii sprawowanej w żagańskim klasztorze, jednak treścią i sposobem opisywania liturgii różni się od kodeksów podobnego typu. Nie zawiera ta księga tradycyjnego opisu liturgii zgodnego z rytmem roku liturgicznego, nie zawiera szczegółowego opisu liturgii godzin celebrowanej w poszczególne okresy liturgiczne czy święta, bardzo nieliczne są incipity poszczególnych tekstów liturgicznych. Prawie całą uwagę autor kodeksu poświęcił przepisom porządkowym, rubrykom, które należało zachować w liturgii. Znajdujemy więc w tym kodeksie: przepisy o postawie podczas śpiewu *matutinum*¹⁰², o śpiewie komplety, przepisy o poszczególnych funkcjach w liturgii i w klasztorze¹⁰³, o Mszy świętej¹⁰⁴, o poświęceniach¹⁰⁵, o śpiewie kolekty, lekcji, ewangelii w czasie Mszy świętej¹⁰⁶.

⁹⁹ Księga zawiera: *Tractatus optimus de statu monachorum et canonicorum regularium*, (k. 1r-7v); *Bulla sacri concilii Basiliensis*, (k. 8r-67v); *Prologus regule sancti Benedicti abbatis*, (k. 70r-99r); *Forma excommunicationis in die palmarum*, (k. 99v); *Liber consuetudines*, (k. 100-113); *Tractatus de stabilitate monachorum*, (k. 113v-120v); *Prologus in regulam (secundam) et vitam fratrum minorum*, (k. 121r-123v); *Interrogatoria in reformationibus monasteriorum*, (k. 123v); *Catalogus omnium ordinum*, (k. 127v-128v); *S. Hieronymus, Regula monachorum*, (k. 129r-144r); *Thomas a Kempis, De imitatione Christi*, (k. 144v-152v); *Tractatus de spiritualis edificii integritate et vita regia*, (k. 153r-172v); *Tractatus contra proprietarios*, (k. 172v-176v). Dalej kodeks zawiera na kartach 177r-276v liczne kazania do zakonników, w tym mowy Ludolfa, opata konwentu w Żaganiu († 1422) i Marcina Rinkinberga, opata żagańskiego z lat 1468–1489.

¹⁰⁰ Por. nota: *Incipit prohemium libri consuetudinum, ceremoniarum et ordinationum canonicorum sub regula beati Augustini vivencium*, (k. 100r).

¹⁰¹ Por. nota: *Incipit libri consuetudinum in monasterio Saganensi observatarum*, (k. 1r) i nota proveniencyjna: *Aus der Bibliothek der Augustiner Corherrn Zagan*.

¹⁰² k. 1r: *Qualiter fratres surgant ad Matutinum*; k. 19v: *de vigiliis mortuorum*; k. 23r: *de completorio*.

¹⁰³ Por.: k. 26r: *de officio superioris*; k. 26v: *de officio cantoris et succentoris*; k. 27r: *de officio custodis*; k. 43r: *de missae abbatialibus*.

¹⁰⁴ k. 7r: *de missa Beate Marie Virginis quotidiana*; k. 11r: *de summa missa*; k. 14v: *de statione ad missam*; k. 23v: *de missa pro defunctis conventualis*; k. 24v: *de missa Beate Marie Virginis sabbato*.

¹⁰⁵ k. 37r-40v.

¹⁰⁶ k. 43v.

Liber Ordinarius, rękopis BUWr I O 60

Kodeks pochodzi z biblioteki kanoników regularnych w Żaganiu¹⁰⁷, z II połowy XVI wieku. Zawiera 226 pergaminowych kart o wymiarach 13,5 x 9,5 cm. Księga zawiera opis liturgii: *proprium de tempore* (k. 1r-110v)¹⁰⁸, *proprium de sanctis* (k. 111r-176r)¹⁰⁹ i *commune sanctorum* (k. 176v-179r). W dalszej części kodeksu znajdujemy: *ordinarius missarum* rozpoczynające się od wigilii św. Andrzeja (k. 181r-208v), zasady dotyczące przenoszenia świąt (k. 209r-210v)¹¹⁰, informacje o procesjach (k. 211r-214v) i oficjum za zmarłych (k. 215r-216v). Kodeks kończą zapisy melodii hymnów: *Jam lucis orto sidere*, *Nunc sancte nobis Spiritus*, *Kirie eleison* i *Benedicamus Domino*, (k. 216v-226v). Godny zauważenia w tym kodeksie jest zapis wskazujący na święta rangi *triplex*¹¹¹.

2.3. Kodeksy premonstratensów

Liber Ordinarius, rękopis BUWr I Q 185, k. 1-82v

Księga pochodzi z wrocławskiego klasztoru premonstratensów¹¹². Zawiera 161 pergaminowych kart o wymiarach 21 x 15 cm. Oprawiona jest w deski pokryte jasnobrązową skórą, ozdobioną roślinno-liniowym ornamentem. Posiada trzy zwięzy i dwie klamry.

Kodeks rozpoczyna się kalendarzem (k. 1r-7r), na karcie 7v późniejszą ręką dopisano uwagi o liturgii w dzień świętego Norberta. Opis liturgii premonstratensów, tzw. *ordinarium premonstratensis antiquus*, mieści się na kartach 8r-82v¹¹³ i zawiera przepisy o liturgii sprawowanej zarówno w dni poświęcone świętym, jak i w okresie *de tempore*.

Liber Ordinarius, rękopis BUWr I Q 185, k. 83r-167r

Kolejny opis liturgii, autorstwa brata MATEUSZA, z 1494 roku¹¹⁴, zawierają karty 83r-167r tego samego kodeksu. Bez wyraźnego podziału na *ordinarium de tem-*

¹⁰⁷ Por. noty: *Liber prepositure Novicacstri*, (k. 1v); *Iste liber pertinet ad praeposituram Neoburgensis Canonorum Regul. Sagani ad D. Virg.*, (k. 228r); oraz notę proveniencyjną: *Aus der Bibliothek der Augustiner Chorherrn zu Sagan*.

¹⁰⁸ Por. noty: *Incipit breviarius sive ordinarius coralis per annum. De tempore. Festum semiduplex. Dominica prima adventus domini*, (k. 1v); *Explicit de tempore*, (k. 110v).

¹⁰⁹ Na k. 167r kodeks o św. Jadwidze mówi: *Sancte Hedwigis nobilis ducisse nostre fundatricis*.

¹¹⁰ *De festis celebribus et de translatione festivitatum*, (k. 209r).

¹¹¹ Por. nota: *Subsequens nota in festibus triplicibus cantatur*, (k. 216v).

¹¹² Por. nota proveniencyjna: *Aus der Bibliothek des Stiftes Sct. Winzenz zu Breslau*. O konwencie premonstratensów we Wrocławiu zob. F. GOERLICH, *Urkundliche Geschichte der Praemonstratenser und ihrer Abtei zum hl. Vinzens von Breslau*, t. I–II, Breslau 1836–1842; T. SILNICKI, *Dzieje i ustrój Kościoła katolickiego na Śląsku do końca w. XIV*, Warszawa 1953, s. 376–379; A. MAJEWSKI, *Zakony męskie w diecezji wrocławskiej do czasów pruskiej sekularyzacji w 1810 r.*, s. 58–61.

¹¹³ Por. noty: *Incipit ordinarius Premonstratensis*, (k. 8r); *Explicit ordinarius Premonstratensis antiquus de vero exemplari ecclesie*, (k. 82v).

¹¹⁴ Por. nota: *Completus 1494 per me fratrem Mathiam*, (k. 167r).

pore i *ordinarium de sanctis* autor podaje przepisy o liturgii sprawowanej w konwencji¹¹⁵.

2.4. Kodeks dominikanów

Liber Ordinarius, rękopis BUWr I Q 184

Księga nazwana *Rubrica pro divino officio et Missa* pochodzi z klasztoru dominikanów we Wrocławiu¹¹⁶, z I połowy XV wieku¹¹⁷. Składa się z 154 pergaminowych kart o wymiarach: 22,5 x 15,5 cm. Oprawiona jest w deski obłożone ciemnobrązową skórą, ozdobioną tłoczonym ornamentem roślinnym. Opis liturgii rozpoczyna się na karcie 1r od określenia pory dzwonienia na poszczególne godziny liturgiczne¹¹⁸, dalej następuje *ordinarium de tempore* rozpoczynające się od pierwszej niedzieli Adwentu (do karty 106r) i *proprium de sanctis* (k. 106r-126v). Kończy się *ordinarium* na karcie 126v¹¹⁹. W kolejnej części kodeksu umieszczono pochodzące od innego autora: *List brata Humberta* (k. 127r-149r)¹²⁰, pisaną tą samą ręką ewangelię na Wielki Czwartek i inne przepisy dotyczące Służby Bożej (k. 149r-154r)¹²¹.

2.5. Kodeks bożogrobców

Liber Ordinarius, rękopis BUWr I Q 175

Kodeks ten dotychczas jest prawie niezauważony przez badaczy¹²². Rękopis pochodzi z klasztoru bożogrobców w Nysie. Proweniencję tę potwierdza napis na przedniej wyklejce kodeksu: *Conventus Cruciferorum cum duplici rubea Cruce*

¹¹⁵ Por. nota: *Explicit ordinarius ordinis Premonstratensis. Ex vero originali ecclesie Premonstratensis et aliis statutis patrum eiusdem ordinis capitulariter congregatis assumptis nec non veris aliis exemplariis certitudinaliter pro ut nunc tenendus est magna diligencia conscriptus*, (k. 167r).

¹¹⁶ Por. nota na wewnętrznej stronie okładki: *Ex Bibliotheca FF. Ord. Predicat. Wratisl. ad S. Adalb.* O dominikanach we Wrocławiu zob. J. KŁOCZOWSKI, *Dominikanie, w Polsce*, w: EK, t. IV, s. 72–76; C. BLASEL, *Geschichte von Kirche und Kloster Sankt Adalbert zu Breslau*, Breslau 1912; J. KŁOCZOWSKI, *Dominikanie polscy na Śląsku w XII–XIV wieku*, Lublin 1956.

¹¹⁷ Katalog Goebera, t. XV, s. 115.

¹¹⁸ *De pulsacionibus. Quando fratres debent ad divinum officium convenire*, (k. 1r).

¹¹⁹ Por. nota: *Finito isto sit laus et gloria Cristo. Amen.*

¹²⁰ Por. noty: *Incipit epistola fratris Humberti magistri quinti ordinis Predicatorum de tribus substantialibus ordinis et de quibusdam virtutibus quam per totum ordinem ad singulas provincias misit salutatio et exordium*, (k. 127r); *Explicit epistola supra nominata*, (k. 149r).

¹²¹ Por. noty: *Feria quinta in cena domini, secundum Johannem. Ante diem festum pasce sciens Jesus*, (k. 149r); *Et sic est finis huius operis*, (k. 154r).

¹²² Z. PEĆKOWSKI wśród zachowanych zabytków liturgicznych bożogrobców polskich wylicza trzy nyskie rękopisy: BUWr I F 352; BUWr I F 386; BUWr I Q 222, nie wspominając o kodeksie BUWr I Q 175; por. TENŻE, *Bożogrobcy*, w: EK, t. II, s. 881. Rękopis ten wykorzystał J. LEWAŃSKI w pracach o dramacie liturgicznym: *Dramat liturgiczny*, w: *Średniowieczne — gatunki dramatyczno-liturgiczne*, Wrocław 1966, z. 1, s. 34; TENŻE, *Dramat i dramatyzacje w średniowieczu polskim*, MMAE, t. I, Kraków 1965, s. 128–129.

*Nissensis*¹²³, a także charakterystyczne dla średniowiecznej liturgii bożogrobców cechy: obchód uroczystości zdobycia Jerozolimy w dniu 15 lipca, zastąpionej w 1157 roku świętem poświęcenia kościoła Grobu Chrystusa¹²⁴, praktykowanie w czasie liturgii wielkopiątkowej zwyczaju zanurzania Ciała Pańskiego w nie konsekrowanym winie w celu jego konsekrowania¹²⁵, przeżywanie wszystkich niedziel w okresie od Wielkanocy do Wniebowstąpienia jako pamiątki Zmartwychwstania Pana, wspomnienie Zmartwychwstania Chrystusa w ostatnią niedzielę po Zesłaniu Ducha Świętego, procesje w trakcie Liturgii godzin do Bożego Grobu, śpiew w liturgii wielkanocnej wersetu *Surrexit Dominus de 'hoc' sepulcro*.

Kodeks powstał w pierwszej połowie XIV wieku¹²⁶, zawiera 133 pergaminowe karty o wymiarach 25 x 16,5 cm. Karty 81v-82v i 131v-132v pozostają niezapisane. Kodeks oprawiony jest w deski pokryte ciemnobrązową skórą, ozdobiony jest ornamentem liniowym ślepo tłoczonym, posiada metalowe okucia i ślady po klamrach.

Liber Ordinarius nyskich bożogrobców zawiera: kalendarz (k. 1r-6v)¹²⁷, *proprium de tempore* rozpoczynające się od święta dedykacji kościoła (k. 7r), *proprium de sanctis* (k. 83r-129r) oraz *commune sanctorum* (k. 129v-131r) zawierające wspólne oficja: o jednej świętej, o jednym wyznawcy biskupie, o jednym wyznawcy, o wielu wyznawcach i o jednej dziewicy.

Liturgia opisana w tym kodeksie zawiera wyraźne wpływy liturgii jerozolimskiej, sprawowanej w macierzystym klasztorze bożogrobców: udział w liturgii patriarchy, wspomnienie Góry Kalwarii¹²⁸ i Góry Oliwnej. Z drugiej zaś strony zauważyć można wpływ liturgii śląskiej: obecność w kalendarzu i najwyższa w XIV wieku ranga — *duplex* — śląskich świąt: św. Jana Chrzciciela i św. Jadwigi.

¹²³ O bożogrobcach (Zakonnikach podwójnego Krzyża, *Fratres Cruciferi Dominici Sepulchri Hierosolymitani, Canonici Regulares Custodes Sanctissimi Sepulchri Hierosolymitani*) w Nysie zob. W. HERRMANN, *Zur Geschichte der Neisser Kreuzherren vom Orden der regulierten Chorherren und Wächter des Heiligen Grabes zu Jerusalem mit dem doppelten roten Kreuz*, Breslau 1938; J. KĘBŁOWSKI, *Nysa*, Wrocław 1972, s. 138–173; A. MAJEWSKI, *Zakony męskie w diecezji wrocławskiej do czasów pruskiej sekularyzacji w 1810 r.*, s. 68–70.

¹²⁴ *Liber Ordinarius* BUWr I Q 175 opisuje liturgię na obydwie uroczystości (k. 115r-116v).

¹²⁵ Por. k. 44r.

¹²⁶ Na ten okres powstania wskazują: brak święta Nawiedzenia NMP (od 1389 r.), święto św. Tomasa z Akwinu dopisane po kanonizacji (1323 r.), brak święta świętego Józefa (w liturgii rzymskiej święto to wprowadzono od 1479 roku, do śląskich kalendarzy święto to weszło wcześniej, za biskupa Przeclawa z Pogorzeli (1342–1376), por. A. SCHOENFELDER, *Geschichte des Festes Inventio pueri Jesu in Deutschland*, HJb 26(1970), s. 567–574; W. SCHENK, *W jaki sposób można ustalić czas powstania oraz miejsce pochodzenia i używania śląskich rękopisów liturgicznych*, ABMK 21(1970), s. 33–54.

¹²⁷ Kalendarz opublikował F. WOLNIK, *Kalendarz nyskich bożogrobców według XIV-wiecznego Liber Ordinarius*, RTSO 15(1995), s. 311–333.

¹²⁸ W Wielki Piątek nasz *Liber Ordinarius* poleca: *Interim quod laudes matutinas cantatur, sancta crux cum omnia reverencia clericis cum candelis et thuribus precedentibus in montem Calvarie, in loco ubi Christus pro nostra salute passus est deponitur*, (k. 42v). Podobnie później: *Tunc patriarcha cum ministris (...) veniant in montem Calvarie, ubi missa est hodie celebranda*, (k. 43v).

Dysponujemy dość bogatym zestawem podstawowych źródeł do badania przedtrydenckiej liturgii śląskiej, jakim są kodeksy należące do grupy *Liber Ordinarius*. Z terenu Śląska odnaleziono dotychczas 30 tych ksiąg. Przechowywane są one w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, a jeden w Archiwum Diecezjalnym w Opolu. Księgi te wykorzystywane były do sprawowania liturgii w najważniejszych ośrodkach kościelnych średniowiecznego Śląska.

Libri Ordinarii, ukazujące liturgię diecezjalną, pisane dla katedry wrocławskiej, stały się wzorem i były wykorzystywane w liturgii sprawowanej w kolegiatach (Nysa, Głogów) i w parafiach, a także jak świadczy miejsce pochodzenia, w klasztorze kanoników regularnych w Żaganiu.

Spośród kodeksów ukazujących liturgię zakonną, prawdziwym bogactwem jest zestaw 13 kodeksów pochodzących ze śląskich opactw cysterskich. Najliczniej reprezentowane jest opactwo w Lubiążu — 5 kodeksów, po dwie księgi zachowały się z Kamieńca Ząbkowickiego i Rud Wielkich, a po jednej księdze z Henrykowa, Jemielnicy, Krzeszowa i z klasztoru cysterek w Trzebnicy. Wśród pozostałych ośrodków zakonnych reprezentowane są: klasztor kanoników regularnych w Żaganiu — pięć kodeksów, premonstratensi — dwa kodeksy, augustianie i dominikanie z Wrocławia oraz bożogrobcy z Nysy — po jednym rękopisie.

Pod względem czasu powstawania śląskich *Librii Ordinarii* reprezentowany jest okres od XIII wieku do początku wieku XVII. Najstarsze zachowane śląskie *Librii Ordinarii* pochodzą z XIII wieku: dwa kodeksy cysterskie — z Henrykowa BUWr I Q 176 i z Lubiąża BUWr I Q 178. W XIV wieku powstały kolejne dwie księgi: *Liber Ordinarius* nyskich bożogrobców BUWr I Q 175 i cysterski kodeks z Jemielnicy BUWr I Q 177. Z XV wieku pochodzi osiemnaście zachowanych kodeksów: diecezjalne — BUWr I Q 173, BUWr IV Q 223 (k. 272-310), BUWr IV Q 223 (k. 311-345), BUWr I 0 54, BUWr I 0 55, cysterskie — BUWr IV Q 183 z Krzeszowa, BUWr I Q 179 z Kamieńca Ząbkowickiego, BUWr I 0 63 z Lubiąża, BUWr I 0 58 z Lubiąża, kanoników regularnych z Żagania: BUWr I 0 61, BUWr I 0 69, BUWr I 0 56 i BUWr I Q 131 (k. 100 -131) IV F 201, augustianów we Wrocławiu BUWr I Q 174, kodeksy premonstratensów wrocławskich: BUWr I Q 185 (k. 1-82v), BUWr I Q 185 (k. 83r-167) i dominikański z Wrocławia BUWr I Q 184. Z XVI wieku pochodzą: kodeks z kolegiaty nyskiej — Archiwum Diecezjalne w Opolu M 1, cysterskie: BUWr: I 0 59 (k. 46r -195v) i BUWr I 0 59 (k. 249r-287v) powstałe w Waltsassen, używane w Rudach Wielkich, BUWr I 0 57 z Kamieńca Ząbkowickiego, BUWr I Q 182 z Trzebnicy, BUWr I Q 180 z Lubiąża i kanoników regularnych z Żagania: BUWr I 0 60. Najmłodszy kodeks BUWr I 0 62 pochodzi z 1600 roku z Lubiąża.

Szczegółowa analiza poszczególnych kodeksów zapewne pozwoli dokładniej określić czas i miejsce ich powstania, miejsce ich wykorzystywania w liturgii.

Sposób opisywania liturgii jest bardzo różnorodny: jedne księgi zachowują w opisie tradycyjny podział na: *proprium de tempore*, *proprium de sanctis* i *commune sanctorum*, inne opisują liturgię roku liturgicznego łącznie ze świętami, bez tego wyraźnego podziału. Są także księgi nie opisujące liturgii całego roku, nie podające incipitów tekstów liturgicznych, a skupiające swą uwagę tylko na rubrykach, przepisach porządkowych w czasie sprawowania Liturgii godzin, Mszy świętej, określające poszczególne funkcje w liturgii¹²⁹

Wiele z przedstawionych tu ksiąg nie zostało w ogóle zauważonych przez badaczy, nie zostało wykorzystanych w literaturze przedmiotu. Opublikowany został dotychczas tekst tylko jednego kodeksu. Szczególnie kodeksy, które dotychczas nie zostały zbadane otwierają przed historykami liturgii nowe pole do badań zarówno przedtrydenckiej śląskiej liturgii katedralnej i diecezjalnej, jak również przedtrydenckiej liturgii zakonnej. Duchowość i liturgia zakonów działających na terenie Śląska niewątpliwie wpływała na liturgię diecezjalną, na duchowość wiernych. Studia porównawcze nad tymi Ordinariami umożliwią nam poznanie wzajemnych wpływów. Badanie liturgii poszczególnych kolegiat, zakonów, klasztorów, czy innych ośrodków kościelnych, ubogaci naszą wiedzę o działalności Kościoła, o życiu monastycznym w średniowieczu, o duchowości śląskich zakonów. Będzie to dopełnienie badań dotychczasowych, które często ograniczały się do poznania zewnętrznych struktur, materialnej działalności zakonów i innych kościelnych instytucji.

Chociaż podany wyżej zestaw śląskich *Libri Ordinarii* znacznie poszerza naszą wiedzę o tych bardzo istotnych dla średniowiecznej liturgii kodeksach, celowym wydaje się prowadzenie dalszych poszukiwań tych cennych średniowiecznych ksiąg liturgicznych. Owocem kwerendy przeprowadzonej w pozostałych śląskich archiwach (Archiwum Archidiecezjalne we Wrocławiu, Archiwum Państwowe we Wrocławiu) będzie zapewne odkrycie nowych ksiąg z grupy *Liber Ordinarius*.

***Libri Ordinarii* des diocèses et des congrégations**
— la source des recherches de la liturgie silésienne du Moyen-Âge

Resumé

Parmi de nombreux manuscrits liturgiques de Silésie archivés d.s la période d'avant le Concile de Trente jusqu'aujourd'hui, les plus importants sont les livres du groupe *Liber Ordinarius*.

Liber Ordinarius était un livre le plus utilisé pour la préparation de la liturgie à l'époque du Moyen-Âge. Dans la littérature concernant ce sujet il manque une terminologie unique pour ce type du livre. Pour le définir on utilise les mots: *Agenda*, *Agendarum liber*,

¹²⁹ Przykładem takiego kodeksu może być żagański rękopis BUWr IV F 201.

Ordo, Ordo divini officii, Liber Ordinarius, Ordines, Ordinarium, Rubrica, Rituale et pour définir les codes *Liber usuum, Liber consuetudines*.

Jusqu'à présent on a trouvé 30 manuscrits de la région de Silésie. Ils sont archivés dans la Bibliothèque de l'Université de Wrocław tandis qu'un volume se trouve dans les Archives de Diocèse d'Opole. Ces livres ont été utilisés pour la liturgie dans les centres ecclésiastiques les plus importants de la Silésie au Moyen-Âge.

Libri Ordinarii font connaître la liturgie du diocèse. Ils ont été écrits pour la cathédrale de Wrocław et sont devenus un modèle utilisé dans la liturgie des églises collégiales (à Nysa, Głogów), dans des pariosses et aussi, comme le prouvent le lieu en première page, dans le couvent des chanoines réguliers à Żagań.

Parmi les codes, qui montrent la liturgie religieuse, les 13 codes provenant des abbayes cisterciens de Silésie sont particulièrement précieux. Cinq codes proviennent de l'abbaye de Lubiąż, deux de Kamieniec Żąbkowicki et Rudy Wielkie, et un livre de Henryków, de Jemielnica, de Krzeszów et du couvent des cisterciens de Trzebnica. Il y a aussi d'autres livres de différents centres, par exemple: du couvent des chanoines réguliers à Żagań – cinq codes, des prémontrés – deux codes, des augustins, dominicains de Wrocław et des chanoines réguliers de Nysa – un manuscrit.

Libri Ordinarii de la région de Silésie ont été écrits du XIIIe siècle jusqu'au commencement du XVIIe. Les plus anciens *Libri Ordinarii* de Silésie qui se sont conservés datent du XIIIe siècle – ce sont deux codes des cisterciens de Henryków (BUWr I Q 176), et de Lubiąż (BUWr I Q 178). Au XIVe siècle ont été écrits les deux livres: *Liber Ordinarius* des chanoines réguliers de Nysa (BUWr I Q 175) et le code des cisterciens de Jemielnica (BUWr I Q 177).

Dix-huit codes proviennent du XVe siècle: des diocèses – BUWr I Q 173, BUWr IV Q 223 (k. 272-310), BUWr IV Q 223 (k. 311-345), BUWr I Q 054; BUWr I Q 055; de cisterciens de Krzeszów (BUWr IV Q 183), de Kamieniec Zabkowicki (BUWr I Q 179), de Lubiąż (BUWr I O 63 et BUWr I O 58), de chanoines réguliers de Żagań (BUWr I O 61, BUWr I O 69, BUWr I O 56, BUWr I Q 131, k. 100-131 et BUWr IV F 201), des augustins de Wrocław (BUWr I Q 174), des prémontrés de Wrocław (BUWr I Q 185, k. 1-82v, BUWr I Q 185, k. 83r-167), et des dominicains de Wrocław (BUWr I Q 184). Du XVIe siècle proviennent: le code de l'église collégiale de Nysa (les Archives du Diocèse d'Opole, M. 1), des codes des cisterciens qui ont été écrits à Walsassen et utilisés à Rudy Wielkie (BUWr I O 59, k. 46r-195v, BUWr I O 59, k. 249r-287v), de Kamieniec Żąbkowicki (BUWr I O 57), de Trzebnica (BUWr I Q 182), de Lubiąż (BUWr I Q 180) et des chanoines réguliers de Żagań (BUWr I O 60).

Le plus nouveau code (BUWr I O 62) provient de Lubiąż de l'année 1600.

Certainement l'analyse particulière de chaque code nous permettra de vérifier l'époque et le lieu où ils ont été écrits, et aussi le lieu où ils ont été utilisés pour la liturgie.

La manière de décrire la liturgie est très variée: certains livres dans la description montrent une division traditionnelle: proprium de tempore, proprium de sanctis et commune sanctorum, les autres décrivent la liturgie de l'anne conjointement avec les fêtes, sans la séparation formelle. Il y a aussi des livres qui ne disent rien la liturgie de l'année, et ne donnent pas "incipit" des textes liturgiques. Ils se concentrent seulement sur les rubriques, les règles

utilises pour réciter la liturgie des heures où célébrer la messe, et pour définir de fonctions pendant la liturgie.

Les chercheurs n'ont pas aperçu en général beaucoup de volumes présentés dans ce livre. Ils ne les ont pas utilisés dans la bibliographie de ce sujet. Jusqu'à présent un seul texte a été publié. Les codes, qui n'ont pas encore été vérifiés créent pour les historiens de la liturgie de nouvelles possibilités en ce qui concerne les recherches sur la liturgie silésienne de cathédrale et de diocèse d'avant le Concile de Trente, ainsi que sur la liturgie des ordres religieux d'après le Concile. La spiritualité et la liturgie des congrégations qui ont vécu dans la région de Silésie, ont influé sans doute la liturgie du diocèse et la spiritualité des fidèles. Les études comparées sur les *Ordinarii* nous permettent de connaître les influences réciproques. Les recherches sur la liturgie des églises collégiales, des congrégations, des couvent ou d'autres centres ecclésiastiques, enrichira notre savoir sur l'activité de l'Église, sur la vie monastique au Moyen-Âge, sur la spiritualité des congrégations en Silésie. Ce sera un accomplissement des recherches précédentes, qui souvent étaient limitées aux structures extérieures ainsi que l'activité matérielle des congrégations et d'autres institutions ecclésiastiques.

La liste des *Libri Ordinarii*, mentionnées ci-dessus, .largit ce que nous savons de ces codes très importants pour la liturgie du Moyen-Âge. Pourtant il semble utile de continuer les recherches sur les livres de grande valeur. Le fruit de ces recherches faites dans les archives de Silésie (l'Archives de Diocèse et l'Archives de l'État à Wrocław) sera la découverte de nouveaux livres du groupe *Liber Ordinarius*.